

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK
148. SZ.**A KÉT ÁPAFI FEJEDELEM**

IRTA
TAVASZY SÁNDOR

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1943

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK
148. SZ.

A KÉT APAFI FEJEDELEM

IRTA
TAVASZY SÁNDOR

AZ ERDÉLYI MŰZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 1943

Különlenyomat
az ERDÉLYI MÚZEUM
1943. évfolyamából

E kiadvány-sorozat az Akadémia helyesírási szabályait követi

A két Apafi fejedelem

1. Több, mint kétszáz esztendőnek kellett elmúlnia addig, míg *I. Apafi Mihály*, Erdélyország utolsó ténylegesen uralkodó fejedelme, valamint fia, *II. Apafi Mihály*, a már csak névleges, ifjú fejedelem és hitvestársaik eljutottak végső nyugvóhelyükhöz.* Hamvaiknak ez a századokon át való zárandoklása híven példázza hanyatott, zaklatott életüket. Ha pedig különösen *I. Apafi Mihályra* gondolunk, azt kell vallanunk, hogy az erdélyi magyar sorsot talán senkinek az életében nem látjuk oly megragadóan szemléltetve, mint éppen az övében. A történeti hagyomány és a történetírás őt tette meg a Moribunda Transsylvania bűnbakkjának; rávetette korának minden bűnét és átkát, majd kikergette a sivár megnemértés pusztájába. Alig akad csak néhány tiszteletreméltó kivétel, aki őt személyiségében, lelke mélyén fekvő rugóiban megvizsgálta volna; hagyta mindenki, hogy az igazságtalan ítélkezés elhatatmasodjék felette és házanépén. Az történt, hogy kiragadták őt saját korából, nem vették tekintetbe ezeknek a zűrzavaros, vészes időknek minden emberi erőt végsőkéig megpróbáló nyomorúságait, csak önmagában nézték, és így ítélkeztek felette. Még a legújabb, ú. n. „szellemtörténet” is, amely pedig a korszellemet mozgató lelki rugók iránt érdeklődik, az sem tud mást tenni, mint utánamondani a hagyománynak, hogy „Apafi Mihály lassú észjárású, inkább tehetségtelen, emellett részeges, a borivás hatása alatt hirtelenharagú ember volt, aki mellett a politikai dolgokat felesége, Bornemissza Anna vezette, nagy vagyonszerző, zsugori, okos asszony.”[†] Majd pletykasággal vádolja a fejedelmi udvart, de maga is felül ennek a hanyatló és romlott kor minden pletykájának s azt mind kihasználja a fejedelem személye s csak az ő személye ellen.[‡]

2. Nem a kegyeletlen érzés, hanem a tárgyszerűség és az erkölcsi igazságérzet kényszerít arra a megállapításra, hogy könnyű könnyelműen elítélni azt a férfit, aki egy végső halálos veszedelmek között emésztődő ország élén áll, de nehéz a rembrandti sötétségből kivillanó fénypontokat észrevenni. Forgassuk azonban végig azokat az erdélyi országgyűlési emlékeket, amelyek egymagukban is elégségesek arra, hogy a felszín alatt a mélységekbe nézzünk, hogy a népek és nyelvek zúgásán túl meghalljuk azt a tiszta dallamot, amely a haldokló Erdély legjobbjainak s elsősorban Apafi Mihály nagyságos fejedelemnek a lelkéből száll felénk. Ez a bizakodó és reménykedő dallam, amely sóhajokból és imádságokból, nagy keserűségekből és erőfeszítésekből született, nem veszett el, hanem biztató és reményt-

* Az Apafi-hamvaiknak 1942. november 23-án végleges nyugvóhelyükre, a kolozsvári farkas-utcai református templomba történt elhelyezésekor felolvasott emlékbeszéd (L. még V. M.: *A két Apafi temetése*, EM. 1942.: 587—8).

1—2 Hóman—Szekfü: *Magyar történet*. VI. kiadás. Bp., 1939. IV, 80 kk.

keltő alkotórészévé vált a nagy psalmus transilvanicus-nak. Az, amit Apafi fejedelem végzett és alkotott, nem vészelt el, hanem élető elemévé vált annak a lelki Erdélynek, amely erős és ékes tartóoszlopa marad mindenha a Nagy-Magyarországnak. Az, amit Apafi fejedelem teljesített, nem lassú észjárásra és tehetségtelenségre, nem löllenségre és részegségre mutat, hanem épen nagy lelki és szellemi erőre, tettekben megjelenő győzelmes hitre. Igaz, hogy az emberi bölcseséget találóan „munkás hijábanvalóság-nak” nevezte, de csak azért, hogy ezzel az alázatos konfesszióval helyet adjon szívében az Isten meg nem szűnő örök munkásságának.

3. Apafi Mihály Erdélyének ege felett ott sáppadozik a hanyatló félhold és víjog felette a zsákmányraéhes véres karmú kétfejű sas. Két egymásnak feszülő és végső leszámolásra törő világhatalom között ott vonaglik szegény Erdély és az összetört Magyarország. Egyiket a török szultán zsarolja, a másikat a végső kétségbeesésig az osztrák császár marcangolja. Ha volt valaha ember, aki az egész magyar földön egyedül lett volna, az igazán Apafi fejedelem volt. Körülötte ellenséges hatalmak vetik hazájára és házára a tüzet, benn a magyar és erdélyi földön egymásnak dühödő urak veszekednek; amott vértörvényszékek, börtönök, üldözések, gályák várják a legjobbak életét; emitt bujdosók keseregnek és áskálódnak, kapzsi tanácsosok úzik kis játékaikat. Ebben a pokoli környezetben egyetlen ember, a fejedelem hordozza a teljes, az egész magyar felelősséget. Még az Isten vitézkedő Anyaszentegyházának szolgálói is, akiket ő olyan nagyon szeretett, azok is elszánt vitákban és harcokban csak gondot okoznak neki. Megértjük, hogy ezek között a sántáni erők között az emberi bölcseséget és erőt „munkás hijábanvalóságnak” kénytelen nevezni. Olyan Erdély, mint egy megcsúfolt, megalázott, véresrevert mártír, bár hanyatló állapotában is ott van homlokán a koszorú, nemes tekintetében a fény, könnyezik, de szemében még égnek a fejedelmi kor sugarai. Apafi érdeme, hogy a Moribunda Transsylvania-val nem mint halottal bánnak, hanem tisztelik benne a jövőbe néző mártírt, az egykori hőst, aki európai jelentőségű tényező volt. Apafi érdeme, hogy Erdély hanyatló és haldokló állapotában sem vált török szandzsákká, hanem fenntartotta az iránta való tiszteletet, hogy reménységgel vette fel az emberfeletti vészes erővel a küzdelmet s a jövődőről soha le nem mondott.

4. Ha Apafit ebben a légkörben vizsgáljuk, csak akkor értjük meg őt szervesen a saját korában és a saját korával. Először is van valami prófétai vonás az ő fejedelemségtételének jelenetében. II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata következtében négy évig sínylődik Krimben, talál fogságban s csak nagy váltságdíj fejében szabadul meg. Alighogy hazatér ebesfalvi házába, családja körébe, már 1661. szeptember 12-én nyakába szakad az erdélyi fejedelemség. Szabadkozik, menekülni szeretne tőle, mint Jeremiás, vagy Ézsaiás a prófétai tisztól, de nincs menekvés. A török azzal fenyegetőzik, hogy egy szász papot tesz fejedelemséggé, ha nem vállalja, s aztán lássa és lássák a magyar urak, hogy mire mennek vele.³ Marosvásárhely mellett, a Libáncs-mezőn kezébe adja a fejedelmi botot. Apafi látja az egykori dicsőséges Erdély siralmas állapotát, ismeri saját erőtlens-

³ Szilágyi Sándor: *Erdélyország története*. Pest, 1866. II, 299.

ségét és gyöngeségét, s mégis ott hagyja kedves otthonát, lemond a kedve szerint űzött teológiai tanulmányairól, megváltik könyveitől s megy rendeltetése útján, mert kénytelen engedni lelkiismerete parancsának, kénytelen vállalni a felelősséget s kénytelen felvenni Erdély gondját.⁴

Ezért nincs Apafiban semmiféle nagyotakarás, nincs benne uralkodói gőg és elbizakodottság. Nem diesekszik soha saját erejével és hatalmával, hanem tehetsége szerint engedelmeskedik lelkiismeretének, és a lelkiismeretén át szóló Istenének. Szemére vetik, hogy hovatovább mind jobban féltette fejedelmi székét, s ezért egyetlen fejedelem alatt sem történt annyi perbefogás, mint Apafi alatt.⁵ Először is a perbefogások nem az ő kezdeményezései, hanem az áskálódó tanácsosoké, másodsor nem a trónját féltette, hanem féltette Erdélyt, különösen a német-párti uraktól, mert saját szenvedései árán tanulta meg, hogy mire vezet a török bosszú és a tatár pusztítás.

5. Tolnai F. István prédikátor egy alkalommal, Radnóton, az urak jelenlétében, a II. Rákóczi György szerencsétlen hadjáratára utalva, így prédikált: „Az ország igazgatásában nem kell a fejedelmeknek s tanács uraknak Istent kísérteni, nem kell magukat vakmerőségre adni és vetni, hanem szükséges és hasznos tapogatva járni.”⁶ Apafi egyik tanulmányírója nagyon találóan azt mondja, hogy ez a „*tapogatvajárás*” jellemezte Apafi kormányzását.⁷ Hogyan is lehetett volna annyi veszedelem, oly sok ellenséges támadás és szakadék között másképpen mint tapogatva járni? — Apafinak ezt a „*tapogatvajárását*” értik félre, magyarázzák kárára ellenségei, hogy aztán, mint lehetetlen és lassú észjárású fejedelmet elítélik és meggyalázzák. Igaz, hogy sokszor bizonytalan volt a járása, nehézkes és kétségkedő az elhatározása s ilyenkor az álmánykodó és hatalomkedvelő tanácsosai kihasználták az alkalmat, de valahányszor csak felismerte a nagy erdélyi éjszakában az utat és a cselekvés helyes módját, kész volt határozni és cselekedni. Ismét csak arra hivatkozunk, hogy forgassa csak végig valaki azt a sok súlyos kötetet, amely az ő korára vonatkozó erdélyi országgyűlési emlékeket, ezeket az írásos bizonyítékokat tartalmazza, s meg fogja látni, hogy mennyit tusakodott, mennyit harcolt, országgyűlési határozatokat hozatott, levelezett, csakhogy valamiképpen megmentse, ami menthető, mentse Erdély fennállását, becsületét és jövődjét.

6. Az Apafi korabeli Erdélynek egyik legsúlyosabb kérdése a „magyarországi bujdosók” ügye volt. A Wesselényi-féle mozgalom (1664—71) alatt, és különösen azután és annak következtében mind többen menekültek Erdélybe. Ezeknek a száma az Anpringen-féle kormányzat és a pozsonyi vértörvényszék, valamint az üldözések miatt folytonosan nőtt. A franciák is folyton zavarták Erdély nyugalomát, Habsburg-ellenes szövetséget ajánl-gattak, a bujdosókat hadjáratokra, betörésekre készítették. Apafit zaklatták

⁴ Rozsnyai Dávid: *Önéletrajz*. Kiadta: Szilágyi Sándor. Magyar Tört. Eml. II. Irók. Pest, 1867. VIII. 317. — Círáközülte az *Erdély öröksége* című sorozat (szerk. Makkai László). VI. 88.

⁵ Hóman—Szekfű: *i. m.* IV. 88.

⁶ Hóman—Szekfű: *i. m.* IV. 91. — Vásárhelyi János: *Az Apafi ház* (Számadás. Tanulmányok. Cikkok. Előadások. Kolozsvár, 1940. 111 kk.).

⁷ Vásárhelyi János, *i. h.*

kérésükkel, majd izgattak ellene. A portáról azt írták Apafinak, hogy „a német követ panaszkodik, hogy rablók és zsványok vannak nálad, ezeket tüstént add ki”. Kéz alatt azonban tudatják, hogy a bujdosókat épen nem tartják rablóknak és zsványoknak.⁸ A török szeretné, ha a bujdosók nyugtalanítanák a Habsburg-Magyarországot, viszont erősen tiltja Apafinak, nehogy hadi vállalkozásba kezdjen. Az erdélyiek egy része, a bujdosók hatása alatt, tetteket sürget és vár a fejedelemtől, mások pedig azon a véleményen vannak, hogy a magyarországiaknak jó menedékhely Erdély, de ha Erdély miattuk elvész, ők hova meneküljenek?⁹ — Ki az, aki eléggé hőles tudott volna lenni ebben a kínos helyzetben és az ezáltal előidézett súlyos lelki állapotban? Apafi sem tudott az lenni, mert nem engedték a kényszerítő erejű körülmények. Azt azonban megtette, hogy oltalmat nyújtott az üldözötteknek, kenyeret adott az éhezőknek, otthont az otthontalannak s eltette bennük a reménységet s ezzel fenntartotta lelkükben a magyar önbizalmat. „Apafi — írja az öreg Bethlen János — a rosszat jóval fizetve, befogadta őket, többeket asztalához hívott.”¹⁰ Amikor a Habsburg hatalom alatt élő igaz magyarokra fej- és jószágvesztés, nyílt üldözés, vértörvényszék, gályarabság és annyi más nyomorúság várt, ugyanakkor Erdélyben oltalom és megbecsülés. Helyesen jegyzi meg Szilágyi Sándor: „Valóban ez állapotnál jóval jobb volt az árnyékhatalomná lett Erdélyé is, s nem volt rosszabb a hódoltságé sem.”¹¹ Apafinak egyik legszebb erénye: nagylelkűsége a bujdosók iránt. Az a tény pedig, hogy országa menedékhelye lehetett az üldözött magyaroknak, azt igazolja, hogy mégis csak jobb volt a gyalázott Apafi uralma alatt élni, mint a dicsőségesen uralkodó I. Lipóté alatt.

7. Vessünk egy pillantást Apafi nagy jelentőségének egy másik vonására! A naponként megújuló külső háborús fenyegetések, a belső izgalmak és társadalmi nyugtalanságok közepette az erkölcsök Erdélyben is elvadultak, az istenfélelem megerőtlenedett. A szegény nép nyomorúsága a portai adók, sarcolások, az urak udvari tisztjeinek zsarolása következtében, folytonosan nőtt, de ezzel együtt nőtt és fokozódott az erkölcs romlása is. Kiténik ez különösen a fejedelem udvari papjainak, Tófeus püspököknek és Nagyari Józsefnek a prédikációiból. A prédikátorok nem győzik inteni, sőt korholni az urakat telhetetlenségük és kapzsiságuk, a népet pedig istentelensége és gonoszsága miatt. Annymra érzik az Isten Igéjéből származó hatalmat, hogy magát a fejedelmet is, tanácsuraival együtt is készek inteni és keményen dorgálni, valahányszor erre különös alkalmat adnak. Szemtől-szembe, minden félelem nélkül, szemükre velik bűneiket és gonoszságukat. Nagyari Józsefről azt írja Cserei Mihály, hogy „könnyen Ilyés próféta mellé beállhatott volna, és mint Jeremiás próféta Sedechias király mellett, úgy gyöttri vala magát szüntelen Apafi Mihály mellett”.¹² Tófeus Mihály püspök pedig a Zsoltárokhoz írt magyarázataiban, amelyeket a fejedelmi

⁸ Szilágyi: i. m. 322.

⁹ Jánosó Benedek: *Erdély története*. Kolozsvár, 1931. 168 kk.

^{10—11} Szilágyi: i. m. 321.

¹² *Nagyajtai Cserei Mihály Históriaja*. Kiadta: Kazinczy Gábor. Újabb Nemzeti Könyvtár I. Pest, 1852. 160. — Újraközölte az *Erdély öröksége* VI, 51.

udvar előtt, a fejedelem, a fejedelemasszony és a közeli tanácsurak, tisztartók előtt mondott el, oly bátorságosan és felelem nélkül beszél, ahogyan csak az Isten színe előtt járó és felelősséget hordozó próféta beszélhet. Meggyőző erővel beszél az Isten kegyelméről és irgalmáról, az istenfélő ember békességéről és boldogságáról, de ugyanolyan erővel hirdeti az Isten ítéletét is, valahányszor arra alkalma nyílik. Ismétellen visszatér a jó és rossz Magistratusra, értvén ezen minden halóságot és hivatalt, valamint ezeknek viselőit. Ezekről azt követeli, hogy az Isten beszédéből s ne a szomszédok szokásából ítéljenek. „Ha valakinek pedig parancsollya Isten a maga megtagadását, parancsollya a Magistratusnak, hogy a maga hasznát ne keresse.” Most pedig — mondja tovább — ellenkezőképpen van a dolog. „Visszaélnék ma az Úr Jézusnak azzal a szavával, mellyet mondott volt az ő Tanítványinak (midőn elküldötte volt őket, hogy a Szamárt elhozzák), felellyék azt ha valaki megkérdi hova viszik, hogy: Dominus his opus habet; Gonoszra fordítják ezt ma némely átkozott emberek: Ugy-hogy, a mint Nérónak egy főkélletlen embere azt szokta volt mondani, hogy: A menynyi jó Király volt Nérói, azoknak neveket egy gyűrű kövének a tetejére mind leírhatnák, amint az előtt-is mondtam. Ugy (tisztesség, becsület adassék a ki nem olyan) kevés tisztet, Magistratus találnánk ma s kiesiny helyre leírhatnánk a nevét, a kik az igazságot a maguk hasznokból ne ítélnek.” Ennek okát pedig a következőkben találja: a. Az emberek, az ők tisztükben inkább kívánnak láttatni valaminek lenni, hogysem valósággal lenni. Ahogy, Pál apostol szerint vannak olyan emberek, akik a kegyességnek álarcját viselik (II. Timótheus 3:5), épenugy vannak olyan tiszték, akik a tisztnek csak álarcját viselik, szeretik magukat Méltóságosoknak, Felsőgeseknek, Tiszteleteseknek és dicsőségeseknek hivatni, de annak igazi valóságát megtagadják. „Innen vadnak a sok számtalan nyuzó fosztó tiszték, a kik a szegénységet huzni vonni meg-nem szűnnek, mint a Pharaófarlatói, palléri míg magok-is el nem vesznek, meg nem halnak.” b. További oka a gonoszságnak az, hogy az embereket semminek állítják s megeszik, mint a kenyeret. „Ez az Istennek ítélte van a mi Urainkon, kiknek annyi van, hogy az egerek s az ebek el nem fogyathatták, még-is jó izüt addig nem ehetnek, míg a szegény embernek valamiét el nem vészik, lyukját, ludgyát, malaczát el nem vitetik, s az a leg jobb izü falat.” c. Hivatkoznak ezek a szomszéd népek szokásaira, hogy más országokban is így van, vagy pedig arra, hogy eleitől fogva az így volt, vagy hogy ez másképpen nem is lehet. Azoknak, akik így védekeznek, így felel: „... bizony rámára vonszon az Isten benneket, ha most nincsen-is senki a ki megbüntessen...” Majd így folytatja: „Valami rossz alá való deákokból, tetves ludatlan mendikásokból urakká, nagy emberekké, öt hat esztendő alatt, Ország bírájává lesztek, gazdagságot, pénzt, jószágot, köntöst, tisztet, becsületet amnyit ad az Isten, hogy sem magatok, sem más nem reménlette volna: huztok vonsztak magatoknak s Uratoknak: De meg-hidgyétek, hogy bizony megítél az Ur Isten benneteket...” Végül azzal korholja hallgatóit, hogy nem hiszik el, hogy a tisztviselésben akadály legyen az ajándékvétel, amelyet az Ur Isten tilalmaz, sem azt, hogy a következőkben számon vesz az Isten mindenedet. — Más helyen azt veti úri hallgatóinak szemére, hogy „sokszor drágább az agár vére, mint a Jobbágy vére, s a kopó el-tört

lába, mint a verés által ki-rotthat Jobbágy fara." Ily bátran és keményen ítélkezik Tofeus püspök uram s jellemzi ezzel saját korát és társadalmát.¹³

A prédikátoroknak a bátorsága és a tekintélye mutatja, hogy Apafi alatt milyen nagy volt Isten Igéjének hatalma és tekintélye. A tanácsuraknak senki sem meri megmondani az igazat, a fejedelemmel haragjától pedig még a közvetlen tanácsurak is félnek, s ugyanakkor a prédikátorok a tanácsuraknak is, a fejedelemmel is a legkeményebb szavakkal hirdetik az Isten Törvényének igazságát. Ezi az igazságot pedig az urak is, de különösen Apafi fejedelem mindig kész engedelmesen elfogadni és előtte meghajolni. Apafi fejedelemben lehetett sokféle emberi gyöngeség, de az istenfélelem tekintetében magasan kiemelkedik kortársainak sorából. Istenfélelemből és buzgó kegyességéből következik, hogy országos gondjai közepette különösen szívén viselte országa társadalmának, népének és közvetlen alattvalóinak erkölcsi magatartását. Rendelkezései és az ő fősege alatt hozott országgyűlési határozatok között nem egyet találunk, amelynek célja, hogy az erkölcsi rendet és tisztaságot helyreállítsa és biztosítsa. A káromkodások, a dorbézolások ellen hoz határozatokat.¹⁴ Máskor, — mint egykoron Keserői Dajka János püspök tette, Báthori Gábor által okozott nagy erkölcsi romlás után, — országos böjtöt rendel el, hogy alkalmat adjon a bűnbánattartásra és a meglérésre.¹⁵ *Apafi tudta, hogy a külső társadalmi rendnek a belső erkölcsi rend a kezessége s ezért egyetlen alkalmat sem szalaszt el, hogy ezt a belső erkölcsi rendet erősítse és fenntartsa.*

Ugyanezért buzgólkodott, mint egyházának főpatronusa, amikor elrendelte, hogy a traktusok vezessék be az egyházfegyelmet, azzal az utasítással, hogy a rendetleneket megzabolázzák. A fennmaradt számos adat azt bizonyítja, hogy különösen a traktusok sohasem gyakoroltak oly szigorú fegyelmet, mint éppen Apafi uralkodása alatt. Igaz, hogy különösen nagy szükség is volt rá, de hogy gyakorollák, ebben Apafi fejedelemmel is része volt, ami ismét az ő komolyságát és kegyességét bizonyítja.¹⁶

8. Az Apafi személye körül támasztott nagy sötétségből, mint tiszta fénysugár ragyog felénk az ő művelődési politikája. Ebben a tekintetben teljes jogú örököse Bethlen Gábornak és Rákóczi Györgynek és minden tekintetben méltó hozzájuk. Különösen az iskolák istápolásában vette át az ő elgondolásukat s kötelességét hiánytalanul teljesíteni igyekezett. Ottalmába vette a sárospataki „vándor“ kollégiumot s Gyulafehérváron, a romok között is otthont adott neki, legalább ideiglenesen. Ennél azonban nagyobb és maradandóbb tette, hogy megmentette a végső pusztulástól Bethlen Gábor Academicum Collegiumát, azzal, hogy négy évi szünetelés után, 1662. október 6-án, a kocsárdi táborban kelt rendeletével áthelyezte Nagynyedre. Újraszervezte, helyreállította a fenntartására rendelt fejedelmi fundációkat,

13 *A Szent Soltárok Resolútiója, és azoknak az Erdélyi Fejedelmi Evangelica Reformata Udvari Szent Ecclesiara, Lélek és Igazság szerint való Szabása.* Kolozsváratt, 1683. — Az idézet a LXXXII. és LII. zsoltár magyarázata.

14 Erdélyi Országgyűlési Emlékek XIV, 241.

15 Uo. XV, 278.

16 Dávid György: *Az erdélyi református egyházközösség XVII. századbéli képe.* Marosvásárhely, 1929. 59. — Ilyés Gáza: *Dadai János. Református Szemle,* 1926: 21—2. — Ua.: *Milyenek voltak a pásztorok és a rektorok a 17. században?* Református Egyházi Élet (Ánd-Nagynyed) 1942: 4—5. sz.

sőt újabb javakkal látta el, hogy tovább folytassa művelődési munkáját. Jellemző Apafira, hogy mindezt fejedelemségének már első évében, válságos és nehéz körülmények között, fő kötelességének tekintette. Abban a fejedelmi okmányban, amelyben ezt elrendeli, a következőket mondja: „Mivel az Isten dicsőségének őltalmára és előmozdítására nemcsak békességnek idején, hanem az háborús állapotokban is, szorgalmasan gondot kell viselni: mióta Isten kegyelméből az fejedelmi állapotban vagyunk, mindenekfelett arra vigyázni akartunk, hogy Istennek eccélézsája és annak veteményes kertje, az tisztességes schola gyámolittalnék, tudván, hogy enélkül semmi állapotban való boldogság nem lehetne...¹⁷ Apafi nemcsak írta, hogy *tisztességes schola nélkül semmi állapotban boldogság nem lehet*, hanem ezt a megállapítását mindennapi vezérelyének tekintette, s kifogyhatatlan volt ama jótéteményekben, amelyekkel az iskolákat s az erdélyi magyar művelődési törekvéseket támogatta. A gyulafehérvári—nagyenyedi kollégiumról egész életében soha le nem vette a gondját, s valahányszor szükség volt az ő bölcsességére, mindig készen állott a segítségre és a támogatásra. Úgy vigyázott erre az iskolára, mint a szemefényére.

9. Az iskolát azonban az egyház veteményes kertjének tekintette, tehát különös gondját képezte az *egész* egyház, amelyhez páratlan hűséggel ragaszkodott. Különösen az erdélyi református egyháznak kell örökké hálásnak lennie Apafi iránt, mert azzal a kezdeményezésével, hogy a három akkor fennálló kollégiumot egységes felügyelet és vezetés alá rendelte, megvetette az erdélyi egyház lelkeszi és világi tagokból álló testületének (a Supremum Consistoriumnak, a mai Igazgatótanácsnak) alkotmányos alapját, s lehetővé tette az egyháznak egységes irányítását. Abban a siralmas helyzetben, amelyben Apafi az egyházat találta, s azok között a vészes és fenyegető körülmények között, amelyek az önálló fejedelemség bukását követték, az egyház szélesélt volna, ha Apafi ki nem képezte volna azokat a kereteket, amelyek között fenn tudta tartani egységes szervezetét. Neki köszönhetjük, hogy amikor az egyház elveszítette a fejedelmi kormányzat védelmét, akkor a világiakból és egyháziakból álló státus fogta át a gyülekezeteit, s átvitte a sebes tűzön és a nagy árvízen.¹⁸

Apafi azonban nem elégedett meg az egyház intézményes biztosításával, hanem megszámlálhatatlan sok és sokféle jótéteményével nagyon sok egyházközségnek nyújtott élethelelőtséget arra, hogy belsőleg összeszedje magát, megerősödjék s ezzel megvesse jövőjének fennmaradásának alapját. Ezért különös gondja volt, hogy a prédikátorok hozzájussanak javadalmukhoz, nehogy megfosztassanak élethelelőtségüktől s hogy semmiképpen se akadályozzassanak lelki munkájuk végzésében. Egymásután jelennek meg szigorú rendelkezései az egyháznak és pásztorainak védelmére. *Tudtu, hogy az egyház belső építőmunkája nélkül hiábaváló a Magistratusnak, az államnak és hatóságainak minden jó ügykezelete.* Érdemes emlékeztünkbe idézni egyik nagy művének *Előljáró beszédéből* a következőket: „De kiváltképpen való, fő, és leg első tiszti a Keresztény Magistra-

17 P. Szathmáry Károly: *A gyulafehérvári—nagyenyedi Bethlen főtanoda története.* Nagyenyed, 1868. 76.

18 Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története.* Bp., 1904. IV, 298. k. — Vásárhelyi János: *í. m.* 113.

lustnak, az igaz Religiót előmozdítani, és az Ecclesiából s Respublicából, minden istentelenséget ki-gyomlálni: tudós, kegyes és Isten felő Lelki tanítókat tartani: hasznos és rendes Scholákat és Collegiumokat építeni, és azokban értelmes és jó életű Igazgatókat s Professorokat állítani: az alatta való népet eképpen a minden emberi találmányoktól üres, sz. Irás szerint való igaz vallásra taníttatni, és amaz mindenre hasznos kegyességnek, melynek ígéreti vagyon e világon, és a más világon való megajándékozásáról, útában előmozdítani. Ezt mi-is köteles tisztünknek ismervén, noha annak előtte-is: de mióta Isten kegyelmességéből, sanyarú, nyomorúságos, és vasas kemény rabságunkból ki-szabadulván, az Erdélyi Hazának igazgatására elő-állattattunk, tehetségünk szerint az Istennek dicsőségét, minden rendes módokat és utakat el-követvén, szívesen elő-mozdítani, igyekeztünk: az Ecclesiákban és Collegiumokban, költségünknek semmit nem kedvezvén, nem csak Hazánk tudós Fiait; hanem a szomszéd Országnak-is sok értelmes Embereit, nékik hivatali adván, és tiszteletes fizetést rendelvén, hogy azoknak serény forgolódások által, az alattunk való népet, az Istennek idvességes ismereliben jobban építhetnők, helyhezítettük.¹⁹ Apafinak ezek a saját szavai fejezik ki a legpontosabban és a leghívebben az ő egyház- és művelődéspolitikai elveit.

10. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy amint Erdély egyik hivatalos történetírója megállapítja: „... a tudományos teológiai irodalom, mely virágzásának és fejlődésének telőpontját érte azon fejedelem alatt, ki, mint író maga is szép sikerrel próbált szerencsét e téren azon időben, mely erre teljesen alkalmas volt, s oly férfiak által, kiket Katona és Medgyesi méltó utódainak tekinthetünk.”²⁰

Ha Apafinak fennmaradt két irodalmi alkotását megtekintjük, el kell ismernünk, hogy korának tudományos teológiai színvonalán állott. Az egyik kisebb eredeti műve: „Az egész Keresztényi Vallásnak Rövid Fundamentomi” című olyan munka, amelyet nemcsak kegyeletből, hanem okulás és tanulmányozás céljából is méltán vehetünk kezünkbe.²¹ A hitvallásoknak és a Szentírásnak olyan alapos ismeretéről tanúskodik ez a könyv, amely a legkiválóbb tudós teológusnak, ma is tisztességére válhatnék. Különösen meglepő ennek a munkának tiszta logikája és biztos gondolatvezetése. Az, aki ezt a könyvet megírta, nemcsak tehetséges tudósa tudományának, ha-

¹⁹ Marcus Fridericus Wendelinusnak a Keresztényi isteni Tudományról írott két könyve: *Melyek mostan Isten dicsőségére, az Erdélyi és Magyarországi Reformata Ecclesiák-nak és minden isteni dolgokban épülni igyekező Keresztény Embereknek idvességes hasznára, Magyar Nyelvre fordítottanak: A p a f i M i h á l y Isten kegyelméből Erdélyországának Fejedelme, Magyar-ország részeinek ura; és Székelyeknek Ispánja Átál Kolozsvárt, Nyomtatott Verecsy-házi Szentyei Mihály által. Anno 1674. Az első 19 l. a fejedelem saját Előfőljáró beszéde, 1012 l. maga a mű és végül 20 l. az indexe. A lefordított mű szerzője, Wendelinus született 1584-ben Sandhausen-ben, Heidelberg mellett; mint teológus, Pareus tanítványa, filozófiaiag Ramus befolyása alatt fejlődött; élt Svájcban, majd Franciaországban. 1612 óta gimnáziumi rektor volt Zerstben. Egész Európára kiterjedő levelezést folytatott s mint teológus nagy tekintély volt nem-református körökben is. Szigorúan református gondolkodású, módszerében szkolasztikus. Mh. 1652-ben. Az itt jelzett munka *Christianae theologiae systema majus* című művének (1656) fordítása.*

²⁰ Szilágyi: i. m. II. 435.

²¹ *Az egész Keresztényi Vallásnak Rövid Fundamentomi. Megint kétségben esés ellen-váló egy néhány lelki vigasztalások.* Gyulafehérvár, 1645. — II. kiadás. 1753.

nem tudóshoz méltó rendszeres birtokolója a teológiai ismereteknek. — A másik nagy műve, *Wendelinusnak* A keresztlyén isteni tudományról írott két könyve²² című hatalmas, 1012 lapot számláló könyvének latinból történeti fordítása. A szép és tiszta nyelvű magyar fordítás örömmel és gyönyörűséggel olvasható ma is, és ugyancsak nagy haszonnal jár annak tanulmányozása. Az a férfiú, aki ezt a hatalmas munkát fordította s egyben gondosan tanulmányozta, kiművelt és esiszott elméről tesz bizonyosságot. Ez a férfiú pedig a sokat gyalázott I. Apafi Mihály fejedelem volt!

II. Apafinak bölcs és tisztaszándékú államvezetését bizonyítja a román reformáció kérdésében tanúsított magatartása. Látván a román népnek nagy elesettségét, erkölcsi züllöttségét és nyomorúságát, valamint vallásos életének gondozatlanságát, még többet törődik ezzel a szegény néppel, mint fejedelmi elődjai. Mint buzgó vallásos ember tisztában van azzal, hogy egy nép felemelkedésének legelső feltétele, hogy vallásos hitében megerősödjék. Ezért különös gondját képezi, hogy a román nép számára saját anyanyelvén tartassék az istentisztelet. A hazai románság, de még a külföldi sem fogja tudni soha meghálálni azt, amit a román nyelv érdekében tett, amikor külön nyomdáról és megfelelő építő és liturgikus könyvek nyomtatásáról gondoskodott. Nem tartozik feladatunk körébe ennek a kérdésnek részletes tárgyalása, hiszen az idevonatkozó történelmi kutatás már eléggé tisztázta ezt a kérdést,²³ mégis rá kell mutatnunk arra, hogy a nép lelki gondozása érdekében mennyire a szívén hordozta a nagy szegénységben élő és műveletlen román papok sorsát. Több okleveles bizonyítéka van annak, hogy mennyire a védelmébe vette ezeket a papokat a földesurakkal szemben, részben megerősítette, részben pedig bővítette azokat a kiváltságokat, amelyek lehetővé tették, hogy hivatásuknak éljenek, sőt a román papsággal és püspökökkel szemben is védte az anyanyelv elsőségének jogát az istentiszteleti szertartásokban. És tette mindezt állama fejlődésének, rendjének és fennmaradásának érdekében.²⁴

Ugyanez a bölcsesség jellemzi Apafi vallásügyi politikáját a nem-református egyházak iránt tanúsított jóindulatában. Jelentősebb sérelem nem igen ismeretes, valahányszor azonban indokolt panasz volt, a fejedelem mindig kész volt azt orvosolni. Az kétségtelen, hogy különösképpen kedvezett saját egyházának, de a mai értelemben vett felekezeti keskedést nem ismerte, hanem mint fejedelem, mindig az egyetemes, országos érdekeket nézte, s épen ezért igyekezett biztosítani az ország lelki egységét.²⁵

Hogy mennyire országos gazdasági-hasznossági szempontok vezették Apafit, ezt bizonyítja az üldözött örmények letelepítése. A Moldvából a keleti Kárpátok völgyeibe menekült örményeket, akik katolikus hitükhöz való ragaszkodásuk miatt szenvednek véres üldöztetést, nemcsak szívesen fogadja és letelepíti, hanem kiváltságokkal is ellátja őket. 1684. október hó 26-án kelt levelében megengedi, hogy országában „mindenütt, minden

²² *Wendelinus*—Apafi: I. m.

²³—²⁴ Juhász István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940. 166 kk.

²⁵ Pokoly József: I. m. II. 262 kk.

városokban, falukban és akármely helyeken is minden sokadalmakban és vásárokon szabados kereskedésök lehessen..." Ezért minden hívének parancsolja, hogy az örményeket „személyekben és javakban megháborítani vagy károsítani semmi színek alatt ne merészeljék..."²⁶ Apafi ezzel a rendelkezésével lehetővé tette az örménységnek az ország gazdasági életébe való bekapcsolódását. Az örmények különösen, mint kereskedők már Apafi fejedelemsége alatt a pangó kereskedelmi életnek lendületet adtak, hazafias érzésüknél fogva igen értékes lagjaivá váltak a magyar nemzeti életnek s sok értékes személyiséggel ajándékozták meg a magyar közéletet.

12. Apai Mihályról nem emlékezhetünk hitvestársa, *Bornemissza Anna* nélkül. Az elmélkedésre hajlamos, szemlélődő természetű fejedelem mellett valóban ő képviselte a fejedelmi házban a cselekvő készséget. Valahányszor a fejedelmen, tudós hajlamainál fogva, erőt vett bizonyos akaratgyöngeség és a szemlélődő természetből következő elernyedés, Bornemissza Anna állott mellette acélos és szívós akaratával. Ilyenkor valóban ő vette a kezébe még a kormányzást is, legalább is abban a jobb értelemben, hogy a női lélek finomságával új ösztönzést adott a fejedelemnek, s intuitív megérzésével irányt adott elhatározásainak. Nem volt ő sem erőszakos zsarnok, sem magát az államügyekbe beleártó férfias természettel, hanem csak hűséges és gondos hitvestárs, aki ismerte férjének valamennyi gyöngéjét s épen ezért féltette, nehogy valami jóvátehetetlen hibát kövessen el, amint hogy követelt is el, valahányszor gondos felesége figyelme és szeretete kimerült.²⁷ Mint mély hitű és igazi bibliai kegyességű asszony, csak hitvesi hivatását teljesítette, amikor országos kérdések iránt érdeklődött s csodálatos éles ésszel és tiszta ítélőképességgel azokat hazája és háza érdekében figyelemmel kísérte. Asszony-kortársai között sok kitűnő jellemű és nagyszerű női személyiség van; olyan, aki családjá és háztartása irányításában példamutató, de nincs egyetlenegy sem, akinek akkora áttekinthető képessége lett volna az államvezetésben és oly csodálatos akaratereje, mint Bornemissza Annának. És hogy ő ezzel a képességével és erejével élt is, férje és hazája javára; ez csak természetes. Ezt azonban sem kortársai, sem a későbbi nemzedékek megbocsátani nem tudták, pedig fennmaradt levelei azt bizonyítják, hogy ő maga is szívesebben maradt volna példásan gondozott otthona és nagyszerűen vezetett háztartása határain belül, ha nem lett volna szükség arra, hogy ezek közül a határok közül folytonosan kilépjen. Egyik levelében különösen kitör asszonyi lelkéből a kedvellenység és a keserűség: „Az világon mindenre gondomnak kell lenni.”²⁸

És hordozta hősi lélekkel ezeket a nagy gondokat, épen olyan hősieken és elszántan, mint azt a sok sorscsapást és szenvedést, amelyben családján belül, négy szépen fejlődő gyermekének sok betegsége közt való elvesz-

²⁶ Szongott Kristóf: *Szamosújvár szab. kir. város monográfiája*. Szamosújvár, 1901. I, 98—99.

²⁷ Vásárhelyi János: i. m. 115 kk.

²⁸ Balás Ilona: *Bornemissza Anna fejedelemlasszony élete és kora*. Gyoma, 1918. 57. — L. továbbá Szádeczky Béla: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása, I. Bornemissza Anna gazdasági naplója*. Bp., 1911.

tésével, része volt. Hordozta a sok próbát erős lélekkel, Isten rendelkezésében való megnyugtvással. „Úgy kell lenni, mint Istennek ő felségének tetszik” — mondotta, s haláláig biztosan állott Isten akaratának fundamentumán.²⁹

13. A fejedelmi párnak végül is csak egyetlen gyermeke maradt, az 1676. október 13-án született Mihály, akit az ország sorsán búsongó rendek, bár vallották az ősköztől átlagyományozott törvényt, „puer immaturae aetatis” fejedelemmé ne választassék, mégis az ország állapotára és jövődjére való tekintettel, saját szabad elhatározásukból, 1681. június 10-én, öt éves korában, atyja halála és huszadik életéve utáni joggal,³⁰ fejedelemmé választották. A gyermek II. Apafi Mihályt gondos anyja, a „Principissa Transsylvaniae” valóban mint fejedelmet nevelte. Különösen nagy gondot fordított gyermeke evangéliumi hitére. Nevelésében résztvett *Nagyari József*, a fejedelmi kiváló udvari papja, valamint Szatmárnémeti *Soós Sámuel*, a kiváló teológus, később kolozsvári tanár.³¹

II. Apafi Mihály örökölte atyja mélyen biblikus kegyességét és teológiai hajlamát. Nagy odaadással merült el Isten nagyságos dolgainak szemléletében. Fennmaradt imádságos könyve, amelyben saját maga írta imádságai foglaltatnak, ezek a személyes hangú imádságok tanúskodnak nemcsak erős hitéről, hanem nemes lelkületéről is, amellyel a súlyos csapásokkal hordozta. Amikor atyja egészsége hanyatlani kezdett, 1687. szeptember 17-én beiktatták a fejedelmi méltóságba, de status consiliumot állítottak mellé, Teleki Mihály praesessége alatt, majd a császári csapatok bevonulása után, Bánffy György személyében, gubernator.³² Ténylegesen sem nem uralkodott, sem része nem volt az uralkodásban, sőt magára maradt, mind jobban kiszolgáltatva a rohanó változásoknak. Sem rokonai, sem barátai nem oltalmazták és nem segítettek, sőt amint ő maga mondja egyik imádságában: „... felketenek én ellenem az én rokonságaim, az kiknek én soha nem vétettem.” Egyedül Istenben bízik s imádságaiban mondja el élete szomorú változásait. Abban az évben, amelyben atyja meghall, így imádkozik: „A te hűséges atyai pásztorságod alatt él s nyugszik az én testem és lelkem, mivel pedig úgy tetszett Sz.-Felségednek, hogy engemet hamar, ily éretlen állapotomban meglátogattál, a váratlan szomorú halál által édes szüleimtől, Atyám, Anyámtól megfosztván, ez mostani gonosz világban gyámoltalan árvaságra juttattál: megalázom magamat mindezekben te előtted, a földnek poráig és annál inkább hozzád édes Istenem ragaszkodom...”³³

Fennmaradt Naplójából kitűnik, hogy művelt, figyelmező és gondolkodó ember volt, aki még Erdélyben is, akkor bizony a világtól elzártan, figyelte és számon tartotta a világeseményeket.³⁴ Igaz, hogy nem nagy öröme telt benne. Valami szomorú borúlátás tölti be a lelkét; ez különben

²⁹ Balás Ilona: i. m. 78.

³⁰ Jakab Elek: *Az utolsó Apafi* (Történelmi tanulmány). MagyTörtTár. XXI, 5—6.

³¹ Szilágyi: i. m. II, 441.

³² Jakab Elek, i. h.

³³ Bartók György: *II. Apafi Mihály fejedeleme Imádságos könyve*. Teljes terjedelmében közölte a Református Szemle II (1909), 72 kk.

³⁴ Biró Vencel: *II. Apafi Mihály naplójának eredetije*. EM. 1914: 42—47.

ott borong a keresdi várban őrzött s szép, szabályos arcú ifjút ábrázoló arcképen is. Rövid feljegyzéseiből kitűnik, hogy még a bécsi tartozkodását megelőző időkben sem tetszett neki a „német világ”.³⁵ Ebből a sötétlétéséből folyik az a feljegyzése is, amely Teleki Mihály halálára vonatkozik, s amelyben megállapítja, hogy szegény Teleki uram nagyon bízott Kálmán nevű lovában, amelyről a csatatéren lefordult, s latinul idézi a 33. zsoltár 17. versét: „Megcsal a ló a szabadításban, nagy erejével sem ment meg.” Ezt a borúlátást csak vallásos hite ellensúlyozza s csak ez biztosítja lelke egyensúlyát.³⁶

Rövid élete további folyásában mind több oka volt a sötét életszemléletre. A haldokló Erdély felett vágtattak az események, s amint Erdély mind mélyebbre zuhant a lejtőn, az ő szép ifjú életét is mind sötétebb mélységek felé vonszolta magával. Az 1694. év februárjában „az Istennek kiváltképpen való rendeléséből s tanácsából” eljegyezte magának feleségül, erdélyi főgenerális, Bethlen Gergely uram ő kegyelme negyedik leányát, Bethlen Kata kisasszonyt, s még ugyanazon év júniusában feleségül is vette. Ide vonatkozó feljegyzését így fejezi be: „Esketett meg Diósi András uram, az radnolthi praedicator, melyet adjon Isten lelkem idvességire s vigasztalásomra.”³⁷

A bécsi udvar azonban nem jó szemmel nézte ezt a házasságot, s már első évében megzavarta annak örömét, megparancsolván embereinek, hogy tartsák szemmel az ifjú Apafit. Majd jött a következő parancs, hogy Lichtenstein tábornok kísértesse Bécsbe, azzal az ürüggyel, hogy megismerjék személyét. „Igy méne el aztán — mondja Bethlen Miklós — szegény bárány gyermek, egy officzér és német lovas sereg kísérvén.” Arról azonban Bethlen Miklós nem szól, hogy az erdélyi uraknak mi részük volt abban, hogy „a szegény bárány gyermek” kénytelen volt hazáját örökre elhagyni, s öt éven át feleségétől megfosztva, majd feleségével együtt is Bécsben a fényes császári udvarban súlyos gondok között sánylódnie.³⁸ Nem lehet meghatódottság nélkül olvasni azokat a sorokat, amelyeket az ifjú Apafi bécsi nyomorúságának éveiben papírra vetett, azt a sok igazoló írást, kérést, amelyben a legsúlyosabb pártütő vádak ellen védekezik, s amelyeket erdélyi főurak koholtak ellene, hogy fejedelmi birtokait megkaparintsák, s öt magát nyomorúságba kergessék.³⁹ II. Apafi Mihály életének utolsó évei egy kétségbeesésig meggyötört ember kifejezhetetlen lelki szenvedéseinek keserves ideje. Csak ebből az időből való imádsága fejezi ki igazán szorongatott nehéz helyzetét és égbekiáltó szenvedéseit: „Isten, én Istenem! Te vagy az én reménységem, midőn oknékül rám tör s háborgat ellenségem. Irgalmazz Uram nekem, irgalmazz én Istenem! Mert te benned bízok lelkem, nincs sehol több segédem, csak a te szárnyaidd árnyékában nyugszik fejem, míg ellenségeim gonoszsága elromol. Lelkem oroszlánok között van, feküszöm a gyújtogatók közt, kinek foguk dárda és nyíl, s nyelvök éles szablya. Küldj a mennyből segédelmet alá én Istenem! mely inségemben oltalmam legyen az ellen, aki engemet kergel, hogy elnyelhes-

35 I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedlem naplója, 1694—1694. Közli: Tóth Ernő. Kolozsvár, 1900. 49—50.

36—7 Uo. 46.

38—9 Jakab Elek, i. h. 67 kk.

sem... Hazugságot költenek én reám és nagy dühösséggel ellenkeznek én velem... Szabadíts meg engem a hamisságnak cselekedőitől és e vérszopó emberektől ments meg engemet... Hogy ha gonosz lettem volna, vagy hamisság volna kezemben, sőt ha avval is jól nem tettem volna, aki boszszúval illet engemet!... Akik én velem laktak, nálam mindenkor tisztességben voltak, kikkel lanácsomat közöltem, kikkel együtt jártam a templomba s kikkel együtt nyájasságban éltem, azok emelték fel fejeiket ellenem, azok kívánták eltörölni az én nevem... Isten, Isten! kelj fel és lásd meg, ez álnok és hamis embertől szabadíts meg engemet." — A fájdalmak mélységéből támadt könnyhullatások között kesereg Istene előtt, míg el nem jut a megnyugváshoz: „Mindazáltal te benned megnyugszik az én lelkem, én Istenem! Te vagy szabadítóm, te vagy az én kösziklám és felmagasztalásom!”⁴⁰

Az erkölcsi felháborodástól reszket az olvasó lelke, ha a bécsi császári udvar hallatlan romlottságára és gonoszságára gondol, hogyan kísérelte meg, hogy ezt a tiszta életű fiatal embert, felesége kényszerű távollétében testileg-lelkileg megrontsa, az élvhajzásatok kísértéseivel szép ifjúságát még virágjában elhervassza. Isten megkönyörült rajta s tízennyolc évi raboskodás után kivette ebből a háládatlan, gonosz világból.⁴¹

Felesége hasonló sinylődések között tizenkét évvel élte túl férjét. Amikor 1725. január 2-án meghalt, udvari főembere levelet írt Erdélybe, a még megmaradt Apafi-birtokok tisztjének: „A testét haza akarnók küldeni, — írja — sed quibus expensis? Semmi költségem nem lévén, már a sídó is nem anticipálván, a nyakamon fekvő sok fizetetlen cseléddel mit cselekedjem?” Hosszú közbenjárásra, január 14-én végre mégis csak elindították a megpróbált életű Bethlen Kata fejedelemszönyt, s fogadott lovakkal Debrecenen át Almakerékre vitték, koporsóját a férjéjé mellé helyezték a templom sekrestyéjébe, itt mindkét halott temetetlenül feküdt addig, míg végre 1790-ben, „egészen csöndben” sírbitába helyezték őket.⁴²

14. Eddig tart a két Apafi fejedelem és a két fejedelemszönyv életének jellemzése. Egyik élet sem a dicsőség fényében lobogó, hanem mindkettő a megalázások és szenvedések tűzében megemésztett élet. Az első hosszabb időn át, lassan hamvad el, a második hevesebb próbák tűzében, hirtelen tűnik el. Mindkettő azonban nagyon közel áll hozzánk, mert mind a kettő nagyon is emberi élet. Nem a részvét hozza közel őket, hanem a könnyes emberi sors, a megpróbált erdélyi sors, a mindig halálos veszedelmek között hanykolódó magyar sors. Mindkét fejedelem életének az anyaga, a belső alakja és a külső alakja ugyanaz, ami a miénk: vérünk-ből való vér, a mi húsbunkból való hús, testünk-ből való test. A miénk a fájdalomunk, a szenvedésük, a miénk a kísértéseik és a bűneik, de a miénk a lelkük, a szellemiségük, erényeik és jellemük, mert ugyanabban a földben gyökereznek az életük, ugyanabból a szellemi talajból táplálkozik a lelkük, és ugyanaz a vigasztalásuk és a reménységük.

⁴⁰ Uo. 158 kk.

⁴¹ Szilágyi: i. m. 388 kk.

⁴² Török Bertalan: *H. Apafi Mihály özvegye, gróf Bethlen Kata halála (1725)*. EM. 1910: 54—55. — Szádeczky Lajos: *Az Apafiak sírboltja és hamvai*. Századok 1909: 185—202, 273—80.

Az Apafiak már leszállottak a fejedelmi hatalom dicsőségének a magasságából, s ezzel is közelebb jöttek hozzánk. Nincsen nekik semmi hatalmuk, amellyel ellentállhatnának az ellenséges hatalmaknak, s ezért mindketten annál inkább a belső lelki hatalomhoz menekültek: hittek, reménykedtek és imádkoztak. Minél jobban érezték, hogy hanyatlak a fejedelmi dicsőség, a katonai, diplomáciai hatalommal rendelkező Erdély, annál szívósabban ragaszkodtak ahhoz a *lelki* Erdélyhez, amely az elmúlt évtizedekben olyan közel jött a mi lelkünkhöz is, és amelybe olyan erősen meg tudtunk kapaszkodni, talán épen úgy, mint az Apafiak tettek. Bethlen és Rákóczi érezték, hogy Erdély európai tényező, s ezért mindketten túlnéztek Erdélyen, európai politikát űztek. Az Apafiak csak Erdély szíve dobogását érezték, hogy hogyan szorítja ezt a mindig lassúbb ütemű szívvel két egymásnak feszülő hatalom, s ennél fogva mindig szorongóbb szerelmmel csüggtek Erdély vérző, drága szívére. Bezárult a kapu előttük mind Kelet, mind Nyugat felé, a nagyvilágot, az Erdélyen kívülséget ők csak már mint rabok ismerték, egyik a krími, a másik a bécsi rabságot, az ő igazi világuk egyedül Erdély volt mind kifelé, mind befelé. Kifelé az a sok barátságos, boldog tájék, amelyet naponkénti lovaglásaikban láttak a Kükküllő, vagy a Maros mentén, befelé a sok művelődési hagyományban gazdag Erdély, amelyet a Bethlenek és a Rákócziak hagytak reájuk drága és szent örökségül. Minél gyöngébbeknek érezték magukat külsőleg, annál erősebben szorították a szívükre Erdély képét, ezzel a képpel tértek álomra az ijesztő sötétségben, s ezzel a képpel ébredtek új napra, majd ezzel a képpel mentek át a halálon az örökéletbe.

Erdélynek ez a csodálatos szerelme; ez az Apafiak öröksége! Világtörténeti hatalmak roppantó erői között óvjuk, becsüljük és szeressük ezt az örökséget, de óvjuk, becsüljük és szeressük úgy, mint Magyarország legszebb ékességét és nézzünk át oda, az Apafiak életének színhelyeire s jelenjenek meg lelki szemünk előtt Ebesfalva, Fogaras, Brassó, Déva, Gyulafehérvár, Enyed, Radnót és Torda, s imádkozzunk a zsoltárfíróval: „Hozd vissza Uram a mi foglyainkat, mint patakokat a déli földön!” (126. zsolt. 4.)

	Füzet
1. Kass Károly: Reményik Sándor	1.—
2. Párvan Hazán: A dákok Trójánban	1.—
3. Blay Árpád: Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében	1.—
4. Blay Árpád: A moldvai magyarság	1.20
5. Szokolay Béla: A nagybányai művésztelep	1.20
6. Balogh Ernő: Kivarc az Erdélyi medence felső mediterrán gipszeiben	1.20
7. György Lajos: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	1.50
8. K. Sebestyén József: A brassói fekele templom Mátyás-kori címerrel	1.20
9. Karácsonyi János: Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez	1.50
10. Gál Kelemen: Brassai küzdelmek a magyartalanságok ellen	1.50
11. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	1.20
12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban	2.—
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a Bethleni gróf Bethlen család címere	1.50
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	1.50
15. Gyárfás Elemér: A Supplex Libellus Valachorum	1.50
16. Rónay Elemér: Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye	1.50
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsa-tantra-származék irodalmunkban	1.50
18. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1927. év	2.—
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	2.—
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI—XIX. század kéziratos énekeskönyvei	1.50
21. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. pótlásokkal az 1919—1928. évekről	1.50
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	1.50
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egylet problémái	1.50
24. Gál Kelemen: A nemzeti nevelés román fogalmazásában	1.50
25. Tavasz Sándor: Kierkegaard személynépe és gondolkozása	1.50
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	1.50
27. Csűrű Bálint: Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról	1.50
28. Biró Vencel: Püspöklélés az erdélyi római káth. egyházmegyében	1.50
29. Teleki Domokos gróf: A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története	1.50
30. Holthauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	1.50
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	1.50
32. Gyulai Farkas: A Debrecen-pályázat és a Bánk bán	1.50
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye	1.50
34. Tamasváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	1.50
35. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczi fejedelmek idejében	1.50
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Vadadi Hegedűs-kódexe	1.50
37. Kántor Lajos: Hídvégi gróf Mikó Imre szövege 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egylet megalkotása érdekében	1.50

	Füzet
38. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1930. év	1.50
39. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	1.50
40. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	2.50
41. Dömötör Sándor: A cigányok temploma	1.50
42. Kristóf György: Bárá Eötvös József utazásai Erdélyben	2.50
43. Holthauer László: Az Erdélyi Híradó története	1.50
44. Kristóf György: Kazinczy és Erdély	1.50
45. Asztalos Miklós: A székelyek őstörténete letelepülésükig	1.50
46. Varga Béla: Az individualitás kérdése	2.50
47. Kemény Katalin: Erdélyi emlékiratok	2.50
48. Dömötör Sándor: Vida György faceliái	1.50
49. Oberling József György: A mezőgazdasági hitelkérdés rendezésére irányuló törekvések a román törvényhozásban	1.50
50. Szabó T. Attila: Közép-Szamos vidéki határnevek	1.50
51. Balogh Jolán: Olasz falifestmények Gyulafehérvárt	1.—
52. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	1.50
53. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	1.50
54. György Lajos: Magyar anekdoták Naszreddin-kapcsolatai	1.50
55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	4.—
56. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	1.—
57. Tavasz Sándor: A lét és valóság	2.—
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	2.—
59. Imre Lajos: A falunvelés irányelvei	2.—
60. Veress Endre: A történetíró Báthory István király	2.50
61. Boras György: Carlyle	1.20
62. Juhász Kálmán: Kéi kolozsmonostori püspök a XVI. században	1.50
63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-pulota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann	2.—
64. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év	1.50
65. Jancsó Elemér: Az irodalomtörténetírás legújabb irányai	1.50
66. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tükröző román irodalomban	1.50
67. Veress Endre: A moldvai csángók származása és neve	2.50
68. Oberling József György: A Kolozsvári Gondoskodó Társaság	2.—
69. Papp Ferenc: Gyulai Pál a kolozsvári ref. kollégiumban	2.—
70. Ferenczi Miklós—Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1933. év	2.—
71. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrászok	5.—
72. Kristóf György: Szabolcska Mihály Erdélyben	2.50
73. Lukács István: Magyaros elemek Brahms zenéjében	1.20
74. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei	1.50
75. Biró József: A bonchidai Bánffy-kastély	2.50
76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban	1.20
77. Rajka László: Jókai román tárgyú novellái	1.20
78. Venczel József: A falumunka és az erdélyi falumunka-mozgalom	2.—
79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év	2.—

80. Biró József: Magyar művészet és erdélyi művészet —————	2.—
81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme —————	1.20
82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története —————	2.50
83. Balogh Ernő: Dr. Szédeczky-Kardoss Gyula —————	1.20
84. Kozocsa Sándor: Históriai ének Bocskay Istvánról —————	1.20
85. Révész Imre: Mólusz és Kálvin —————	2.50
86. Szabó T. Attila: Zilah helynévtörténelmi adatai a XIV.—XX. században —————	2.—
87. Lakatos István: Az új magyar műzene —————	1.20
88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk —————	2.—
89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év —————	1.20
90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszerű sajtótermékek címjegyzéke —————	2.—
91. Szabó T. Attila: Níroz-Szásznyires település, népiség, népesedés és helynévtörténelmi viszonyai a XIII.—XX. században —————	2.50
92. János Elemér: Nyelv- és társadalom —————	1.50
93. Gyárfás Elemér: Gyárfás Elek útinaplója 1844-ből —————	1.50
94. Jászay Károly: Magyar luteránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron 1798—1881 —————	1.50
95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év —————	2.—
96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy íróje —————	2.—
97. Szabó T. Attila: A transzilván magyar társadalomkutatás —————	1.20
98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete —————	2.—
99. Szabó T. Attila: Kelemen Lajos tudományos munkásságának negyven éve (1897—1937) —————	1.20
100. György Lajos: Dr. Bilay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága —————	1.20
101. Szabó T. Attila: Dés helynevei —————	2.—
102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év —————	2.—
103. Makkai Endre—Nagy Ödön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez —————	4.—
104. Szabó T. Attila: Bábonytörténete és települése (68 képpel) —————	4.—
105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937) —————	2.—
106. Fábrián Béla: Nagykeud helynevei —————	1.—
107. Herepei János és Szabó T. Attila: Levéltári adatok faéptészetünk történetéhez. I. Fatemplomok és haranglábak —————	2.—
108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faéptészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak —————	1.20
109. Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig —————	2.—
110. György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága —————	1.20
111. Lakatos István: A muzsikuskuzitákák Erdélyben —————	1.20
112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év —————	2.—

113. Domokos Pál Péter: Zemlénny János kéziratos énekeskönyve (XVII. sz.) —————	1.20
114. Szabó T. Attila: A kolozsaszegi nagybirtokok jobbágyosságának szolgáltatása és adózása (1640—1690) —————	2.—
115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján —————	1.20
116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalkotásában és korai működésében —————	1.50
117. Palotay Gertrud: Árva Bethlen Katalonális munkái —————	2.—
118. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat —————	1.—
119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege —————	1.20
120. György Lajos: A magyar nábob —————	1.50
121. Sebestyén József: A Cenck-hegyi Brassovia-vár temploma —————	1.50
122. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1939. év —————	2.—
123. Szabó T. Attila: Újabb adatok és pótlások kéziratos énekeskönyveink és verses közeinknek könyvszerűsítéséhez —————	1.50
124. Ady László: Magyarok helynevei —————	2.—
125. Nyárády E. Gyula: Kolozsvár környékének mocsárvilága —————	2.50
126. K. Sebestyén József: Régi székely népi eredetű műemlékeink —————	1.80
127. Biró Vencel: Gr. Batthyány Ignác (1741—1798) —————	1.—
128. Biró Sándor: A Tribuna és a magyarországi román közvélemény —————	4.—
129. Perecz István: Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán —————	4.—
130. Herepei János: A dési református iskola XVII. és XVIII. századbeli igazgatói és tanítói —————	2.50
131. Palotay Gertrud: Régi erdélyi himnusz-minta-rajzok —————	2.50
132. Tóth Zoltán: Iorga Miklós és a székelyek román származásának tana —————	2.—
133. Jakó Zsigmond: Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának múltja és feladatai —————	2.—
134. Entz Géza: A csicsókerecsentúri római katolikus templom —————	3.—
135. Kristóf György: Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig —————	2.—
136. Balogh Ödön: Néprajzi jegyzetek a csüggési magyarakról —————	2.50
137. Debrecezeni László: Szélgjegyzetek egy népművészetről szóló munkához —————	2.—
138. Imreh Barna: Mezőbánd helynevei —————	3.—
139. Mikó Imre: A törvényhozói összehívhatatlanság —————	2.—
140. Biró Vencel: Gróf Zichy Domonkos Erdélyben —————	1.50
141. Entz Géza: A dési református templom —————	2.50
142. Tolnai Gábor: Gróf Lázár János, a Voltaire-fordító —————	1.—
143. Herepei János: Könyvészeti tanulmányok —————	5.—
144. Nagy Géza: Társadalmi ellentétek a régi erdélyi református egyházban —————	1.50
145. Tóth Zoltán: A román történettudomány és a székelyföldi románság kérdése —————	2.50
146. Kelemen Lajos: Radnótfalva története —————	1.—
147. Szabó T. Attila: Dés települése és lakossága —————	2.—
148. Tavaszky Sándor: A két Apafi fejedelem —————	1.50

Megrendelések az Erdélyi Múzeum kiadóhivatalában

Az 1—10, 15, 16, 24, 25, 29, 32, 35, 38, 41, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 59, 61, 62, 67—70, 72—75, 77, 78, 83, 84, 86, 87, 93, 97, 99, 101, 111, 134, 135. szám elfogyott

Az Erdélyi Múzeum

az EME központjának, Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye. Az előfizetés tagoknak 10, nem tagoknak és kereskedőknek 12 pengő. Kéziratok, ismeretterjesztő szaktípusok és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőség (Kolozsvár, Király-u. 14.) az előfizetés és a folyóirat átvételére vonatkozó kívánságok a kiadóhivatal címére (Kolozsvár, Brassai-u. 7) küldendők. — Postatakarék csekk számla: 31851